ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Տարեկան գինը 10 րուբլ, կէս տարվանը 6 րուբլ։
Առանձին համարները 5 կոպէկով։

—

Թի֖լիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ։

—

Օտարաքաղաքացիք գիմում են ուղղակի
Тифлисъ. Редакція „Мшакъ"

ՄՇԱԿ

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(Բացի կիրակի և տօն օրերից)

—

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամեն լեզուով

—

Յայտարարութիւնների համար վճարում են
իւրաքանչիւր բառին 2 կոպէկ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Չը գիտենք շահվել։—Ներքին տեսութիւն. Նամակ Ալէքսանդրապոլից. Նամակ Ս. Պետերբուրգից. Ներքին լուրեր։—Արտաքին տեսութիւն. Թիւրքիա։—«Մշակի» հեռագիրներ։—Յայտարարութիւններ։—Բանասիրական. Խենթը։

ՉԸ ԳԻՏԵՆՔ ՇԱՀՎԵԼ

—

Նիւական ոչ մի ազգութիւն չէ կարող համեմատվել հայերի հետ մի յատկութեան կողմից։ Որտեղ հայը ապրում է, նա մօտ է և մատչելի է ամեն հարևան ազգութեան, ամեն ազգութիւնն էլ իրան մատչելի է, իր կեանքով, իր բարք ու վարքով, իր լեզուով։

Այդ բաւական չէ. շատ անգամ հայը ապրելով խառն կերպով այս ինչ ազգութեան հետ, գերազանցում է նրանից՝ նրա պատմութիւնը, նրա լեզուն ճանաչելու մէջ...

Հայը ապրում է չերքէզների մէջ,—նա չերքէզի լեզուն չերքէզից պակաս չը գիտէ, գուցէ և աւելի լաւ։ Հայը ապրում է վրացիների մէջ.—նա ընծայում է վրաց ազգին ժողովրդական գրողներ, բանաստեղծներ, թատերագրողներ, հայը մշակում է վրաց քերականութիւնը և այլն։ Հայը ապրում է քրդերի մէջ,—նա ձեռնարկում է քրդ լեզուի քերականութիւնը յօրինելու և այլն...

Կովկասում, Անդրկովկասում, Հայաստանում և Փոքր-Ասիայում դուք կը գտնէք հայեր ամեն տեղ, ամեն ազգութեան, ամեն ցեղերի մէջ բնակվելիս։ Հայը բնակվում է վրացիների, օսերի, քրդերի, թուրքերի, չերքէզների, լազերի, ասօրիների, ուտիացիների, աւարցիների, պարսիկների մէջ...

Եւ ամեն տեղ նա ուսումնասիրել է իրան շրջապատող ազգաբնակութեան բարք ու վարքը, նրա լեզուն, նրա երգերը, նրա ժողովրդական աւանդութիւնները և այլն։

Բայց այսու ամենայնիւ հայը չը գիտէ շահվել իր դրութենից։ Մենք չենք կամենում խօսել որ և իցէ հասարակական, ազգային նպատակով շահվելու մասին, որովհետև հայը իր բոլոր լաւ յատկութիւնների հետ միասին ունի և մի անպիտան յատկութիւն, այն է որ պատրաստ է ամեն ազգութեան ծառայել, օգտաւէտ լինել, բայց չէ աշխատում որ իր ազգը դրանից շահ ունենայ... Մենք կամենում ենք խօսել այն շահի վրա, որ հայը, եթէ ուզենար, կարող էր քաղել իր դրութենից, իր ընդունակութիւններից, իր յատկութիւնից՝ ընդհանուր մարդկային գիտութեան համար։

Եկող տարին լինելու է Թիֆլիսում հնագիտական ժողով։ Այդ ժողովի մէջ հայերը, եթէ կամենային, կարող էին ոչ թէ միայն իրանց սեփական ազգային, հնագիտութեան, լեզուագիտութեան ու պատմական գիտութեան ներկայացուցիչներ լինել, բայց կարող էին արժանաւոր կերպով ներկայացնել ուսումնական ժողովի մէջ իրանց հմտութիւնները և բոլոր միւս ասիական, փոքր թէ մեծ ազգութիւնների անցեալի ու ներկայի մասին, որոնց հետ միասին նրանք խառն կերպով ապրում են։

Մենք անձամբ ճանաչում ենք հինգ վեց հայերին, որոնցից մինը գուցէ շատ վրացիներից լաւ գիտէ վրացերէն լեզուն, երկրորդը չերքէզներից լաւ ուսումնասիրել է չերքէզների լեզուն, կազմել է այդ լեզուի քերականութիւնը և բառարանը, երրորդը ուտիացիներից պակաս չը գիտէ ուտիերէն լե-

---

ԽԵՆԹԸ

ԱՐԿԱԾՆԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

—

ԼԹ.

Յովհաննէս հայր սուրբի կացարանը գտնվում էր Ղազարապատի վերին յարկի սենեակներից մէկի մէջ։ Վարդանը իր ամբողջ մարմնի մէջ մի ցուրտ դող զգաց, երբ միւսանգամ ոտք կոխեց վանքի շեմքի վրա։ Տասն տարուց աւել կը լինէր, որ նա հեռացել էր այստեղից։ Այժմ տխուր հանգամանքները կրկին բերեցին նրան այստեղ։ Ի՞նչու աշխարհից անջատված, և իրանց անձը աղօթքի և ճգնութեան նուիրած հասարակութեան այդ մենաբանը այնպէս անախորժ տպաւորութիւն գործեց անբախտ երիտասարդի վրա։ Նա յիշեց իր մանկութիւնը, այն յիմարութիւններով լի և դատարկ մանկութիւնը, որ անցուցել էր այնտեղ։ Նա յիշեց այն մթին անցեալը, որի վրա կրկին նայելը զզուանք և սոսկում էր ազդում նրա մէջ։

Վարդանի ակամայ խռովութիւնը չէր կարող չը նշմարել Յովհաննէս հայր սուրբը, նա կարեկցաբար հարցրեց.

—Ի՞նչ կայ, ինչու այսպէս լուռ ես։

—Ոչինչ, երբեմն ինձ հետ պատահում են անտեղի մտայուզութիւններ...

Փոքրիկ սենեակի մէջ կար մի մահճակալ, որի վրա նստած էին հայր սուրբը իր հիւրի հետ. միւս կողմում դրած էր մի սեղան հասարակ փայտից, որի վրա վառվում էր ճրագուի մոմը. իսկ նրա մօտ փոքրիկ սամովարը եփ էր գալիս։ Հայր սուրբը իր ձեռքով ածեց երկու բաժակ թէյ, մէկը տուեց Վարդանին, միւսը սկսեց ինքը խմել։ Տաք ըմպելին կազդուրեց երիտասարդի գրգռված ջղերը։

Երկար երկու կողմից ևս տիրում էր մի տաղտկալի լռութիւն։ Խօսակցութիւնը չէր պատրաստվում, մինչև նա դարձաւ այն առարկային, որ երկուսի սրտին ևս խիստ մօտ էր։

—Այստեղ ինչպէս են նայում «գործից» վրա, հարցրեց Վարդանը։

—Մի կարճ պատմութիւնից դու կարող ես հասկանալ բոլորը, պատասխանեց հայր սուրբը։— Այստեղ եկած էր մի տաճկաստանցի վարդապետ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու համար (նա դեռ այստեղ է, գուցէ կը հանդիպես նրան)։ Առաջին օրերում, երբ դեռ նոր էր եկել, խօսելով Թիւրքիայի հայերի մասին, ամենասարսափելի գոյներով նկարագրում էր նրանց դրութիւնը. պատմում էր քրդերի բարբարոսութիւնները, պատմում էր թուրքերի հարստահարութիւնները, և հազարումէկ փաստեր էր բերում, թէ որպիսի եղեռնագործութիւններ են կատարվում Հայաստանում։ Նրա խօսքերին անկարելի էր հաւատ չընծայել, որովհետև բոլորը, ինչ որ ասում էր, հաստատում էր անհերքելի ապացոյցներով։ Բայց հէնց որ այդ մարդը տեսնվեցաւ «հոստոններին» հետ, այնուհետև լեզուն փոխեց։ Այնուհետև սկսեց գովաբանել թուրքերի մարդասիրութիւնը, պաշտպանել նրանց արդարութիւնը և հիանալ նրանց ազնուութեան ու մեծահոգութեան վրա։ Ի՞նչ անէր խեղճը, եթէ լեզուն չը փոխէր, եթէ իր խղճի և համոզմունքի դէմ չը ջատագովէր այն, որ իր համար զարշելի էր և ատելի,—գուցէ չէր ստանայ ցանկացած եպիսկոպոսութիւնը։ Մի ուրիշ օրինակ ևս. մի այլ տաճկաստանցի վարդապետ, որի վանքը կողոպտված էր քրդերից, եկել էր այստեղ պաշտպանութիւն խնդրելու։ Այդ ողորմելին աւելի ցաւալի կերպով նկարագրում էր իր ժողովրդի կրած նեղութիւնները թէ կառավարութեան պաշտօնեաներից և թէ քուրդ դերէբէյիներից։ Երբ նրա խօսքերը հասան «հոստոններին», ոչ միայն ուշադրութիւն չը դարձրին վարդապետի խնդիրքի վրա, որի համար նա եկած էր, այլ հրամայեցին դուրս անել վանքից։ Թշուառականը ստիպվեցաւ նոյնպէս փոխել իր լեզուն, և այնուհետև պատուաւոր ընդունելութիւն գտաւ, — մոռացաւ իր վանքը, մոռացաւ իր ժողովուրդը և միւսանգամ չը յիշեց քրդերից կրած հարստահարութիւնները։ Եւ աւելին կասեմ, այդ վարդապետը աւելի ևս հաճոյանալու համար, մի տօնախմբութեան օրում, սկսեց խմել սուլթանի կենացը, նոյն իսկ ժամանակ, երբ Բայազէդում և Ալաշկերտի մէջ թուրքերը կոտորում էին հայերին։ —Այդ բոլորից յայտ, կարծեմ, շատ պարզ է, թէ այստեղ ինչպէս են նայում «գործից» վրա։

Վարդանը չէր հաւատում իր ականջներին, նրան թւում էր, թէ այդ բոլորը լսում է երազի մէջ։ Նա երևակայել չէր կարող այս աստիճան անգթութիւն, որ հասնում էր սարսափելի դաւաճանութեան։ Ազգի սոսկալի ճգնաժամի րոպէում, երբ նրա կեանքը, երբ նրա ապագան կախված էր մի մազից, որ կարող էր կտրվել, և ձգել նրան յաւիտենական անդունդի մէջ,—մի այսպիսի աղէտալի րոպէում, երբ ամբողջ ազգի աչքը դարձրած էր դէպի փրկութեան Արարատը,—նա, ազգը, հանդիպում էր իր ծնողի ստոնաւորութեանը, և գըտնում էր նրան թեքված իր թշնամու, իր սպանողի կողմը...

—Բոլո՞րը մի և նոյն համոզմունքի են, հարցրեց Վարդանը խռովեալ ձայնով։

—Ոչ, «հոստոնները» միայն։ Դրանք թուրքի կառավարութեան մէջ տեսնում են ամեն ինչ արդար և իրաւացի։ Եւ եթէ հայերը բողոքում են, կամ դժգոհութիւններ են յայտնում,—բոլորը սուտ է և զրպարտութիւն։

—Շատ հասկանալի է, դրանք ևս մի տեսակ թօմաս էֆէնդիներ են. թուրքի անկարգութիւնները միշտ նպաստաւոր են թօմաս էֆէնդիներին։ Բայց գոնէ թող օրինակ առնէին ներսէս պատրիարքից, Խրիմեանից և Նարբէյից, որոնք հայոց պատմութեան մէջ պաշտելի անուն պիտի թողնեն։

—Դու խիստ միամտաբար ես խօսում, բարեկամ, պատասխանեց հայր սուրբը,—հաւատացնում եմ քեզ, եթէ հնար ունենան, հէնց այսօր կոչնչացնեն ներսէսի բոլոր գործողութիւնները, և գուցէ աշխատում էլ են...։ —Այստեղ ճգնում են հաւատացնել, թէ ներսէսը և իր արբանեակները, բոլորը չարլատաններ են, թէ նրանք խաբում են ազգին, թէ նրանք հայի համար չեն մտածում (և մտածելու էլ առիթ չը կայ), թէ նրանք եւրոպական այլ և այլ պետութիւնների ներկայացուցիչների ձեռքում անարգ գործիքներ են, որ աշխատում են նրանց քաղաքական շահերի համար, որպէս զի, խեղճ Թիւրքիայի վզին աւելի մեղքեր փաթաթեն։ Այստեղ ծիծաղում են հայերի թեթևամտութեան վրա, որոնք ներսէսի «ձեռնածութիւններից» մի լաւ բան են սպասում։ Այստեղ ասում են, թէ Թուրքից մի նոր բան պահանջելը կատարեալ յրբութիւն կը լինէր հայերի կողմից, թէ Թուրքը տուել է հայ ժողովրդին ինչ որ պէտք է, որից աւելին նա արժանի չէ։ Եւ եթէ մի բան թերի է մնացել, ասում են, թուրքը այնքան բարի է, որ ինքը կը բարեհաճի շնորհել,—էլ ինչ հարկ կայ ձանձրացնել ողորմած կառավարութեանը։

—Մի՞թէ ամբողջ միաբանութիւնը այդ սոսկալի տրամադրութեան մէջ է գտնվում, գոչեց երիտասարդը բարկութեամբ։

Հայր սուրբը իսկոյն չը պատասխանեց, սենեակից դուրս եկաւ, նայեց դրսի խաւարի մէջ, և ներս մտնելով, նստեց իր առաջվայ տեղը, և բաւական ցածր ձայնով ասաց.

—Մենք բաւական անզգոյշ ենք խօսում, այստեղ պատերն էլ ականջ ունեն, վանքի հիւրընկալը կենում է հարևան սենեակում, սատանայի հոտառութիւն ունի, եթէ մի բան լսեց, առաւօտեան խաբարը կը տանէ...

—Ես հարցրի առհասարակ միաբանութեան տրամադրութիւնը, կրկնեց Վարդանը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու հայր սուրբի վերջին խօսքերի վրա։

—«Հոստոնները» միայն բացառութիւն են կազմում, թէ չէ, ամբողջ միաբանութիւնը թուրքամոլ չէ։ Նրանց մէջ կան ազնիւ մարդիկ ազնիւ ցանկութիւններով, և գուցէ պատրաստ կը լինեն ամեն զոհաբերութիւն յանձն առնել Թիւրքիայի հայի արտասուքը սրբելու համար, եթէ...

—Եթէ «հոստոնները» թոյլ կը տան։

—Այո՛։ Ի՞նչ անեն խեղճերը, նրանք այն աստիճան կաշկանդված են, որ խօսելու անգամ իրաւունք չունեն, ուր մնաց գործելու։ Այստեղ կայ մի Մանկունի, մի կատարեալ հրէշ, որ իր ծանրութեան ներքոյ ճնշում է, խեղդում է բոլորին։

—Ես դարձեալ չեմ հասկանում, այս ինչ դժոխային քաղաքականութիւն է՝ տեսնել մի ամբողջ ժողովուրդ Թիւրքիայի բռնակալութեան ներքոյ ճնշված, որ մօտ է ոչնչանալու,—և դարձեալ պաշտպանել ոչնչացնողին։

—Ինձ համար էլ կատարեալ հանելուկ է այդ, ես էլ չեմ հասկանում, պատասխանեց հայր սուրբը շուարած կերպով։

—Բայց ինչով են բացատրում ալաշկերտցոց գաղթականութիւնը կամ Բայազէդի հայերի կոտո-

ղուն, չորրորդը, քուրդերի մէջ ապրելով, մշակել է քուրդ լեզուի քերականութիւնը և այլն....

Եկող հնագիտական ժողովում, հայերը, եթէ կամենային, կարող էին եւրոպական գիտնականների համար ամենալաւ միջնորդներ դառնալ ոչ թէ միայն իրանց սեփական, ազգային հնութիւնները ու լեզուն ուսումնասիրելու համար, բայց և կարող էին միջոց տալ Կովկասի, Անդրկովկասի, Հայաստանի և Փոքր-Ասիայի բոլոր միւս ազգութիւնների հնութիւնները, լեզուն և աւանդութիւնները ամենաճիշդ կերպով ուսումնասիրելու։

Հայերը, եթէ կամենային, կարող էին եկող հնագիտական ժողովում բոլոր տեղական ազգութիւններից ամենաառաջին դեր խաղալ, կարող էին իրանց հմտութիւններով և աշխատութիւններով նսեմացնել բոլոր միւս ասիական ազգութիւնները, նոյն իսկ այդ ազգութիւններին աչագին ծառայութիւններ մատուցանելով։

Բայց դժբաղդաբար, հայերը երբէք չը գիտեն շահվել իրանց դիրքից, իրանց ամենագովելի արժանաւորութիւններից։

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼԻՑ

19 ապրիլի

Չը նայելով Ալէքսանդրապօլի հասարակութեան պատերազմի առթիւ հարստանալուն, անցեալ և այս տարի հացի և առհասարակ պաշարեղէնների թանգութեան առթիւ նոյն հասարակութեան մեծամասնութիւնը ոչ միայն զրկվեցաւ իր հարստութիւնից, այլ և այս իսկ րոպէիս մեծ նեղութեան մէջ է գտնվում. Իր կրած նեղութիւնը ճշմարիտ մեծ է, բայց մեր տաճկահայ հայրենակիցների աղէխարշ ձայնը ոչ պակաս չարժեց նորա զգայուն սիրտը և նոքա աշխատեցին անպատճառ իրանց լուման ձգել յօգուտ սովելոցների նշանակված գանձանակի մէջ. Եթէ 'ի նկատի առնվի, ոչ միայն ձեզ ուղարկված գումարները, այլ և տ. Բարսեղեանցի ցուցակով հաւաքածները և այժմ իմ ուղարկած չորս հարիւր տասն և ինն րուբլի քսան և մի կոպէկը (419 ր. 21 կ.) մինչ ապրիլի 19-ին հաւաքած բոլոր փողերի գումարը Ալէքսանդրապօլում հասնում է մօտ 1200 ր.. Նուիրատուների մի մասն էլ կազմում են Արղութեան և Սահականոյեան օրիորդաց ուսումնարանների աշակերտուհիք և վիճակային դպրոցի սաները, որոնց փափուկ սրտերը նոյնպէս անկարեկից չուզեցին մնալ իրանց սիրելի, բայց թըշուառ հայրենակից մանուկների դրութեանը. Ուսումնարաններում եղած հանգանակութիւնները եղած են բոլորովին աշակերտների և աշակերտուհեաց իրանց ինիցիատիվով. Յուսամ որ բոլորի ազգանունները ձեր պատուական լրագրի մէջ զետեղելու կը բարեհաճէք 'ի նոր քաջալերութիւն իրանց և նմաններին.

Արիստղոմ Յովհաննիսեանց

ՆԱՄԱԿ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻՑ

30-ին ապրիլի

Ամսոյս 9-ին տեղւոյս գեղարուեստասիրաց կըլուբում մի քանի հայազգի երիտասարդների աշխատութեամբ տրվեցաւ մի թատերական ներկայացում յօգուտ Վանայ հայազգի սովատանջների. Ներկայացումն էր ռուսերէն և խաղում էին ռուս սիրողներ, միայն մի հայ երիտասարդ, Մ. Թամամշեան մասնակցում էր ներկայացմանը. Թատրոնախաղից առաջ եղաւ դիվերտիսմենտ, որուն սիրով յօժարեցան մասնակցել, ի հարկէ ձրիաբար, կայսերական թատրոնաց առաջին դերասանուհի տ. Մ. Սավինան, մի քանի ոտանաւորներ կարդալով, ռուսաց օպերայի երգչուհի օր. Բիչուրինան, դերասան և ժողովրդի կեանքից պատմող պ. Գորբունովը և այլք. իսկ ներկայացումից յետոյ եղաւ պարահանդէս, որը տևեց մինչև գիշերվայ 4 ժամը. Աֆիշաների ծախսը կլուբի դահլիճում սիրով յանձն առաւ օր. Հեղինէ Յովհաննիսեանը.

Չը նայելով, որ ժամանակը շատ կարճ էր և մանաւանդ մեր ուսանողները գրեթէ ամէնքը զբաղված էին իրանց քննութիւններով, այնպէս որ տոմսակներ բաժանողների թիւը շատ քիչ էր, այնու ամենայնիւ կլուբի դահլիճը գրեթէ լիքն էր հայ, ռուս և վրացի ժողովրդով, որով և եկամուտը համեմատաբար բաւական մեծ էր. Աւելորդ չի լինի այստեղ բերել թէ այդ ներկայացման հաշիւը և թէ ինչ կերպով արդիւնքի գործ ածելը. Եկամուտ. Տոմսակներ ծախելուց 996 ր., աֆիշաներ ծախելուց 104 ր., նուիրատուութիւններ 239 ր., ընդամենը 1339 ր.. Ծախք. Դահլիճի, մուզիքայի, չորերի, տոմսակներ և աֆիշաներ տպելու, մի քանի դերասաններ վարձելու և ուրիշ մանր ծախքեր 398 ր..

Զուտ արդիւնքն է 941 րբլ. որը ամսոյս 19-ին մեծապատիւ պ. Մկրտիչ Սանասարեանը հեռագրով ուղարկեց Վան ռուսաց հիւպատոս պ. Կամսարականի անունով. այսպէսով յոյս ունենք, որ մեր սովալլուկ եղբայրներից ոմանք Զատկի տօնի օրը կը ստանան եթէ ոչ կարմիր ձու կամ զանազան անուշահամ քաղցրաւենիք, գոնէ մի մի կտոր հաց. Պարտք ենք համարում մատուցանել մեր շնորհակալութիւնը մայրաքաղաքիս հայ հասարակութեանը և մանաւանդ հայ ուսանողներին, որոնք մեծ համակրութիւն և կարեկցութիւն են ցոյց տալի դէպի իրանց սովատանջ թշուառ եղբայրները. Ձեզ լաւ յայտնի է, յարգոյ խմբագիր, որ Պետերբուրգի ուսանողները եղան գրեթէ առաջին բարի օրինակը խեղճ սովատանջներին օգնելու, երբ իրանց չքաւոր ընկերների համար տըրւած թատրոնական գումարից 200 ր. խմբագրութեանդ միջնորդութեամբ ուղարկեցին «Արարատեան ընկերութեան յօգուտ սովելոց այս տարուայ յունվար ամսին, այսինքն այն ժամանակ, երբ սովի ոյժը դեռ այնքան զօրաւոր չէր և շատերին անյայտ. վերջին ներկայացմանն էլ ուսանողներից շատերը ներկայ էին, չը նայելով ոչ ժամանակի անյարմարութեանը նոցա համար քննութիւնների պատճառաւ և ոչ տոմսակների բարձր գներին (2 ր. պակաս տոմսակ չը կար). բացի դորանից տեղւոյս արժանապատիւ Հ. Խանթարճեանը վեհափառ կաթողիկոսի հրամանաւ ստորագրութիւն է բացարել նոյնպէս յօգուտ սովելոց. և ինչ էք կարծում, համարեա թէ մի ուսանող չը մնաց, որ ըստ չափու իր կարողութեան չը մասնակցէր այդ բարի գործին. Ամեն աղքատ ուսանող, որը հազիւ կարողանում է կոպէկանոց դասերով իր գլուխը պահել, չը խնայեց իր լուման. Արժանապատիւ հօր ժողոված 1000 ր. ուղարկված է Վան նոյնպէս մեծ պ. Սանասարեանի ձեռով. այսպէսով Պետերբուրգի հայ հասարակութիւնը մօտ հինգ հազար րուբլ է ուղարկել յօգուտ սովելոց *). Ուրեմն բոլորովին անարդար կը լինէր կարծել թէ հիւսիսային Պալմիրայում բնակվող հայի սիրտը այնպէս անզգայ ու սառն է դէպի իր ազգութիւնը կամ ազգայինք, ինչպէս նորան շրջապատող սառուցները, ընդհակառակը, եթէ մի փոքր ծանօթանանք այստեղի հայերի և մանաւանդ հայ ուսանողների հետ, այն ժամանակ ձեզ կը զարմացնէ մի երևոյթ. այն հայ երիտասարդը, որ առաջ Թիֆլիսում կամ մեր հայրենիքի մի ուրիշ քաղաքում ինք զինքը կօսմօպօլիտ էր համարում, ազգութեան պրինցիպը հերքում էր, մայրենի լեզուն սովորելը ժամանակի կորուստ էր համարում, այդ հայ երիտասարդը ընկնելով Պետերբուրգ, կարծես թէ վերածնվում է, նա սիրում է իր ազգը, հետաքրքրվում է նորա պէտքերով, սովորում է նորա լեզուն և այլն և այլն. մի խօսքով նա իրան պարծանք է համարում իր հայութիւնը. Չեմ համարձակվի ասել, որ բացառութիւն չէ լինում, բայց բացառութիւնը իր սակաւութեամբ ընդհանուր կանոնի ընթացքը չէ փոխում. բացառութիւնը գլխաւորապէս լինում է հարուստների մէջ, որոնց թիւը բարեբախտաբար չնչին է այստեղի

*) Ձեզ յայտնի է, որ դեռ սկզբումը պ. Մ. Սանասարեանցը իր կողմից ուղարկել էր հազար հինգ հարիւր ր., այժմ լսում ենք հաստատ աղբիւրից, որ տեղւոյս բարեպաշտ հայոյն մէկը, որի անունը իրաւունք չունենք կոչելու, նոյնպէս ուղարկել է սովատանջների համար հազար րուբլի.

րաձր.—Ինչով են բացատրում Վանի հրդեհը.

—Թուրքին արդարացնելու համար նորանք միշտ պատրաստի և սերտած բառեր ունեն իրանց բերնում. Մեղքը գցում են հայերի վրա, ասելով, թէ հայերը մի անհանգիստ, դժգոհ և անշնորհակալ ժողովուրդ են. Ասում են, գայլը մեղաւոր չէ, երբ գառը նորան բարկացնում է... Եւ Ալաշկերտցոց գաղթականութեան մէջ տեսնում են ոչ թէ Թուրքի և քրդի սուրը և հուրը, որ ստիպեցին մի ամբողջ ժողովրդի թողնել իր հայրենիքը,—այլ աշխատում են ցոյց տալ մի գաղտնի և զօրեղ ձեռք, որ դուրս քաշեց թշուառ ժողովրդին իր հայրենիքից. Թէ որքան սխալ է այդ, քեզ աւելի պէտք է հասկանալի լինի, Վարդան, դու խօ սկզբից մինչև վերջը «գործի» միջումն ես եղել...

—Այս բոլորից յետոյ, ինձ դարձեալ անհասկանալի է, թէ դու ինչ յոյսերով ես այստեղ մնում, հայր սուրբ,—ասա՛, խնդրեմ, ինչ պաշտպանութիւն կամ ինչ օգնութիւն կարելի է գտնել դրանցից.

—Ոչինչ, ես ինքս էլ համոզված եմ,—ոչինչ. Բայց ինչ ճար ունեմ, ուր դիմեմ, ուր գնամ, մնացել եմ շուարած.

—Դիմեցէք հայ հասարակութեանը.

Հայր սուրբը ոչինչ չը պատասխանեց և րոպէական մտածութիւնից յետոյ ասաց, կարծես, ինքն իր հետ խօսելով.

—Այժմ դժուար է բոլորը պարզել... բայց կը գայ մի օր, երբ ժամանակը կը մերկացնէ խայտառակ իրականութիւնը....

Կարծես, արիւնի հետ դուրս բղխեցան այդ խօսքերը անբախտ աբեղայի սրտից. Նա այն աստիճան յուսահատված էր, այն աստիճան զայրացած էր, որ իրան զսպել չը կարողացաւ. Եւ ինչ հարկ կար Վարդանի մօտ ծածկամիտ լինել. Վարդանը օտար մարդ չէր նորա համար. Վարդանի հետ նա գործել էր. Վարդանի հետ շատ խորհուրդների մէջ մասնակից էր եղել.

Խօսակցութիւնը կրկին դարձաւ գաղթականների վրա. Ալաշկերտցոց առաջնորդը պատմում էր իր վտարանդի ժողովրդի թշուառութիւնները, նկարագրում էր, թէ որպիսի տառապանքներ են կրում նորանք, առաջարկում էր միջոցներ, որոցմով կարելի կը լինէր պահպանել նորանց կատարելապէս ոչնչանալուց.

—Ինձ շատ զարմացնում է, որ այդքան անհագին թւով հիւանդներ կան գաղթականների մէջ, կրկնեց երիտասարդը հայր սուրբի խօսքը,—այդ հաշուով կէսից աւելին հիւանդ է. Ինչից առաջ եկաւ այդ.

—Եթէ դու լսելու լինես գաղթականութեան սարսափելի մանրամասնութիւնները, կը զարմանաս, որ այդ թշուառները դեռ ևս կարողացել են կենդանի մնալ. Դա մի հրաշք է, կատարեալ հրաշք. Բայց ինձ մօտ ոչ այնքան յիշողութիւն է մնացել և ոչ այնքան լեզուի զօրութիւն, որ կարողանամ բոլորը պատմել քեզ. Ես միայն կը տամ մի քանի մասնաւոր տեղեկութիւններ.

—Բայազէդի պաշարումից յետոյ, որի մանրամասնութիւնները քեզ յայտնի են, գեներալ Տէր-Ղուկասովը ստիպվեցաւ յետ քաշել ռուսաց զօրքերը. Այդ միջոցին նա կատարեց երկու մեծ քաջագործութիւններ. Մի կողմից իր փոքրաթիւ գունդերով նա պէտք է պատերազմէր Թուրքերի բազմաթիւ զօրքերի հետ (ի հարկէ, նահանջման դիրք բռնելով), միւս կողմից, նա պէտք է ազատէր Ալաշկերտի և Բայազէդի գաւառների հայ բնակիչներին Թուրքերի կոտորածից. Այդ երկուսն էլ ռազմագիտական մեծ ճարպկութիւնների կարօտ էին, որոնց մէջ գեներալը ցոյց տուեց իր հանճարը. Նա այնքան ժամանակ կարողացաւ բռնել Թուրք զօրքերի սարսափելի հոսանքի առաջը, որ մինչև նորանց հասնելը, հայերը շտապեցին գաղթել. Բայց ժամանակը խիստ նեղ էր և ժողովուրդը բոլորովին անպատրաստ էր գաղթականութեան համար. Յանկարծ լուր տուեցին, թէ ռուսաց զօրքերը պէտք է թողնեն այդ երկիրը, գաղթեցէք, փախէք այդ երկրից, եթէ մնալու լինէք, Թուրքերը կը կոտորեն ձեզ. Այդ լուրը կայծակի արագութեամբ անցաւ բոլոր գաւառների մէջ. Սարսափը և տագնապը տիրեցին ժողովրդին. Թշնամին կանգնած էր նորա գլխին. Այլ ևս յեղզել կամ յապաղել անկարելի էր. պէտք էր թողնել սիրելի հայրենիքը. Ինձ դժուար է նկարագրել այն սոսկալի գիշերը, երբ ժողովուրդը բաժանվում էր իր տնային օջախից. Մի զարհուրելի խառնակութիւն, մի աղէտալի իրարանցում տիրել էր ամենայն վրա. Մի գիշերվայ ընթացքում պէտք է գաղթէին. Անասունների մեծ մասը մնացին դաշտումը, տէրերը ժամանակ չունեցան բերելու. Հայրը չը սպասեց որդուն, որը տնից բացակայ էր. Եղբայրը մոռացաւ եղբօրը. Տների կարասիքը և ծանրութիւնները կամ մնացին իրանց տեղերում, կամ տէրերը կրակ տուեցին և այրեցին. Մայրերը շալակեցին փոքրիկներին, իսկ հայրերը, բեռնաւորված մի քանի անհրաժեշտ իրեղէններով, բռնեցին իրանց որդիներին ձեռքից և դուրս եկան. Խիստ սակաւ ընտանիքներ սայլեր ունէին, որովհետև սայլերը տարել էին պատերազմական մթերքներ տեղափոխելու. Սպասելու ժամանակ չը կար, որովհետև թշնամին ետևից հալածում էր. Ով մնաց, զոհվեցաւ բարբարոսի անգթութեանը. Ով եկաւ, կարծեց, թէ ազատվեցաւ. Բայց այստեղ ևս հանդիպեցան նոր դժբաղդութիւններ, որ աւելի սոսկալի են քան թէ քուրդը և Թուրքը,—ինչպէս են քաղցածութիւնը և հիւանդութիւնը.

—Եւ այդ հիւանդութիւնը հետևանք էր այն դառն չարչարանքների, որ կրեց ժողովուրդը իր գաղթականութեան ժամանակ. Ամբողջ շաբաթների ճանապարհը նա պիտի անցնէր մի քանի օրվայ մէջ, առանց հանգստանալու և առանց մի տեղ կանգ առնելու. Կին, աղջիկ, երեխայ, ծեր և մանուկ, բոլորը գալիս էին ոտով. խիստ սակաւները գրաստ ունէին. Շատերը նուաղեցան, թուլացան և մնացին կէս ճանապարհի վրա. Ո՛վ էր ուշադրութիւն դարձնում ազգականի, բարեկամի, մինչև անգամ սիրելի զաւակի վրա. Ամենին տիրել էր մի ընդհանուր խառնակութիւն. ամեն մարդ կորցրել էր թէ սիրտը և թէ զգացմունքը. Աւելացրէք դորանց վրա քաղցը, ծարաւը և օտար երկրի անսովոր կլիման, և դուք հիւանդութիւնը շատ բնական կը գտնէք. Թշնամուն չը հանդիպելու համար մեզ բերեցին այնպիսի սառնամանային և լեռնային ճանապարհներով, որ շատ դժուար էր կնիկների և երեխաների համար անցկենալ. Եւ այդ էր պատճառը, որ մի քառորդ մասը գաղթականների մնացին ճանապարհների վրա և բոլորովին ոչնչացան կարճ ասած, Շահ-Աբասի Սպահան տարած հայ գերիների պատմութիւնը, որը այնքան սարսափելի գոյներով նկարագրում են մեր մատենագրները, այս գաղթականութեան հետ համեմատելով, մի շատ հասարակ դէպք պէտք է համարել.

Հայր սուրբի ցաւալի պատմութեան ժամանակ Վարդանի միտքը զբաղված էր բոլորովին այլ առարկայով. Նա համարեա չէր լսում նորան.—Նա մտածում էր իր սիրելի Լալայի մասին. Ախար նա էլ այդ գաղթականների մէջ պէտք է լինէր, նա էլ պէտք է ենթարկված լինէր նոյն աղէտներին. Թէև Ջաւօն պատմել էր նորան, թէ քուրդ բէկի կնոջ՝ Խուրշիդի կարգադրութեամբ Լալան տարվեցաւ ռուսաց երկիրը, բայց նրա ծառաները խօ չէին կարող անցնել ռուսաց սահմանից, որովհետև իրանք քուրդ էին և թշնամի պետութեան հպատակ. Ուրեմն, Լալային իր եղբօր կնոջ Սառայի հետ պէտք է թողած լինէին գաղթականների խմբի մէջ. Բայց ինչպէս գտնել նորանց, արդեօք կենդանի են,—այդ հարցերը ըսկսեցին տանջել անբախտ երիտասարդին.

—Հայր սուրբ, դու ոչինչ չը գիտես ծերունի Խաչօի ընտանիքի մասին, հարցրեց նա,—իմ կարծիքով, նորանք ևս պէտք է գաղթականների մէջ լինեն, որտեղ կարելի է գտնել նորանց.

—Գտնել փոքր ինչ դժուար է ձեզ համար, որովհետև գաղթականները զանազան տեղերում ցրված են. Բայց նորանց հետ եկել են իրանց քահանաները և տանուտէրները, ես յանձնել եմ այս վերջիններին կազմել իրանց ժողովրդի անուանական վիճակագրութիւնը, թէ որքան թւով որտեղ են բնակվում, որպէս զի, նորանց զարմանելու համար հոգածութիւն լինի. Այդ ցուցակներից հնար կը լինի գտնել, թէ գաղթականների որ խումբի մէջն է գտնվում ծերունի Խաչօի ընտանիքը.

—Ե՞րբ կը բերեն ցուցակները.

—Գուցէ վաղը, կամ միւս օրը, ճիշդը չը գիտեմ.

Այդ «վաղը» կամ «միւս օրը» մի անսահմանութիւն էր խեղճ Վարդանի համար, այս պատճառով նա այն գիշերը անցկացրեց անհատնելի տանջանքների մէջ.

(Կը շարունակվի)